

УДК 81'27

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

В. М. Барчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української мови; 76 000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка,
57; тел. +380 (342) 59-60-08*

Стаття присвячена встановленню співвідношення між лінгвокультурологією та етнолінгвістикою, визначенню культурологічного значення етнолінгвістичних одиниць. Здійснено аналіз теоретичної основи дослідження культурного компонента національної мови, обґрунтовано ключові етнокультурні одиниці, визначено їхню роль у формуванні мовної особистості.

Ключові слова: *етнолінгвістика, лінгвокультурологія, міфологема, символ, концепт, мем, мовна особистість.*

У царині сучасного мовознавства активно опрацьовують нові напрямки дослідження етнічного компонента мови. Незважаючи на давню традицію концептуалізації мовних явищ та одиниць з погляду антропоцентризму та етноцентризму, інтерес до етнолінгвістики не згасає. Останнім часом у царині вказаних досліджень є спроби сформувані окрему мовознавчу науку – лінгвокультурологію. *Лінгвокультурологія* – новий термін у сфері вивчення відношень між мовою, ментальністю та культурою. Очевидно, що в основу аналізу мови при такому підході лягає культурний аспект. Водночас таке розмежування етномовної сфери є умовним: сучасна людина є продуктом і суб'єктом мовної діяльності, її менталітет та свідомість є наслідком мовної діяльності, уся її сфера ідей, зокрема й культура, є частиною мовної картини світу, тобто сучасна людина є *homo loquens*, людиною мовлячою, за висловом А. Мердок “дитям слова”. На такому аспекті людської духовної природи як еманациї божественного актуалізовано в Євангелії від Івана: *Споконвіку було Слово, а Слово в Бога Було..., і Бог було Слово. А далі: І життя було в Нім, а життя було Світлом людей.*

Уся діяльність людей є трансформацією мовної діяльності чи здійснена мовною особистістю та репрезентує її. Навіть види діяльності, що безпосередньо не впливають із мови, – музика, малярство, архітектура і скульптура – властиві тільки мовній особистості та непідвладні людям, що не сформована як така. З появою терміна *лінгвокультурологія* постає проблема не тільки його обґрунтування, а й розмежування з поняттям *етнолінгвістика*. Зарубіжне неслов'янське мовознавство не послуговується терміном *лінгвокультурологія*, а використовує для дослідження мовно-культурного аспекту терміни *етнолінгвістика*, або *куль-*

турна лінгвістика (див., наприклад: [Palmer]). Очевидно, що лінгвокультурологія постає як компонент етнолінгвістики. З іншого боку, термін виводить науку за межі власне лінгвістики, оскільки в основі має культурологію; водночас для означення національного аспекту лінгвокультурології необхідно вказувати на національний компонент: українська, польська, білоруська і под. лінгвокультурологія. Постає питання: чи без вказаного уточнення термін і позначена ним наука адекватно відображає галузь знань? Чи актуальними є дослідження з лінгвокультурології без означення мови, тобто етносоціальної спільноти? Очевидно, що ні. Навіть досліджуючи загальнолюдські виміри культурології ми не можемо абстрагуватись від мови її носіїв, отже, аспект, тобто національний компонент, має обов'язково бути вказаний. Ми повертаємось до етнолінгвістики, до якої входить мовно-культурна сфера. До терміна *лінгвокультурологія*, очевидно, прийшли через труднощі пошуку еквівалента з опорним словом лінгвістика: культурна лінгвістика, лінгвістика культури? В. Кононенко у праці “Українська лінгвокультурологія” намагається розмежувати поняття: лінгвокультурологія спрямована на встановлення інших різновидів духовної культури за допомогою лінгвістичного аналізу; етнолінгвістика спрямована на вивчення лінгвістичного феномена етносу, народу, визначає вплив народного мовлення на літературну мову, взаємодію діалектів і літературної мови, фольклору і літературної мови тощо [Кононенко, с. 21-22]. Очевидно, чіткої межі не визначено, а етнолінгвістичні завдання надто звужено, усі, окрім першого, є компетенцією історії літературної мови. З іншого боку, здійснюючи етнолінгвістичний аналіз, наприклад, символу *козак*, ми не можемо обійтись без визначення його культурологічного змісту, водночас культурологічний аналіз немислимий без опрацювання етнічного компонента лінгвокультури (термін див.: [Вороб'єв, с. 45]).

У енциклопедії УМЕ етнолінгвістика визначена як галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін., тобто культурологічний аспект національної мови [УМЕ, с. 164].

Якщо розглядати за В. Гумбольдтом, О. Потебнею, Е. Сепіром та Б. Ворфом мову як когнітивну систему у формуванні картини світу, приходимо до етнолінгвістики, оскільки картина світу вміщує увесь спектр діяльності мовної особистості, зокрема і формування нею культурної надбудови свідомості. Отож під лінгвокультурологією розуміємо культурологічний аспект етнолінгвістики.

Українське мовознавство має давні традиції і здобутки в опрацюванні зазначеної парадигми. Перша друкована мовознавча праця – середньовічний трактат «О осьмих частех слова» 1586 р. – визначає, що мова є духовною сутністю: слово існує в душі, вдруге народжується через уста та є для людини даром (див.: [Німчук, с. 23]). У передмові до «Гра-

мматики малороссийского наречия» (1818 р.) її автор Олексій Павловський висловлює тоді переважну думку, що народні вірування і обряди зберігаються до часу, поки народність не змінює освіченість [Павловський, с. 1]. Написання ж граматики зумовлене бажанням зафіксувати неповторність та риси українського народу, виявлені у словнику, піснях, оповідях. О. Павловський, поживши серед українців декілька років, був захоплений їхніми національними рисами, які особливо виявлені у піснях (наводимо мовою оригіналу):

“Я нашолъ въ нихъ что-то *приятно-меланхолическое*, отличающее ихъ, можетъ быть, отъ всѣхъ другихъ обитателей земнаго шара. Они имѣють природную вникательность, остроту, склонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію... въ дѣлахъ справедливы; въ разговорахъ откровенны, хотя часто тонки и отменно хитры; въ намѣреніяхъ основательны. Любятъ опрятность и чистоту. Занимаются наиболѣе тѣмъ, что принадлежитъ до экономіи; работаютъ тихо, но прочно. Въ страстяхъ рѣдко наблюдаютъ умѣренность. Къ наукамъ расположены, кажется, съ природы. Пѣсни ихъ всегда почти томны, но скрывающіеся въ нихъ, особливо для Стихотворцовъ интересные, замыслы, не принужденное выраженіе мыслей, и блистающая всегда какая-то нѣжность и невинность – безподобны!” [Павловский, там само].

Винятковим є внесок в теорію мови та мовленнєвої діяльності О. Потебні. У його праці «Думка й мова» (1862 р.) можемо побачити не тільки концепцію виникнення мови, а й зародження психолінгвістики, когнітивної лінгвістики та етнолінгвістики, зокрема й у культурологічному вимірі. Традиційно базовими одиницями етнолінгвістичних студій вважають символи, саме їм присвячена велика частина етнолінгвістичного аналізу. О. Потебня показав, що в процесі виникнення мовного знака його внутрішня форма виявляє символічну природу, і в цьому закладено образний і суб'єктивний зміст мовного знака, що пов'язаний із образом предмета і через який формується уявлення: “внутрішня форма, окрім фактичної єдності образу, дає ще й знання цієї єдності, вона є не образ предмета, а образ образу, тобто уявлення” ([Потебня, с. 100]),

У природі мовного знака символізм визначає етнічну особливість уявлень, сформованих мовою. У кожного народу як носія мови витворюється властивий світ образів. У такий же спосіб образність формує індивідуальне сприйняття світу мовною особистістю, мовний знак поєднує і загальне, й індивідуальне, тобто залишає місце для особистісного відображення світу. Така властивість мови робить її творчою силою (О. Потебня), за визначенням В. Гумбольдта, енергією (див.: [Гумбольдт]).

Творче начало виявлене у мовному знакові як засобі аперцепції – ментально-чуттєвого сприйняття: “слово як цілість, як поєднання внутрішньої форми і звука, є насамперед засобом розуміти мовця, аперцепувати його думки” [Потебня, с. 93]. Мовець і слухач поєднують у своїй

діяльності під час спілкування колективне й індивідуальне, закладене у мові: “Щодо суті суб’єктивного змісту думки мовця і думки слухача, то цей зміст ... різний” [Потебня, с. 94]. Сказане є неповторним, воно сприйняте і мовцем, і слухачем як власний досвід, як власне уявлення, як власна аперцептивна діяльність, оперта на загальне значення слова: “Думки мовця і слухача сходяться тільки в слові” [там само].

Отже, у мові закладний суб’єктивний зміст і те значення, якого надає її знакам мовець. Таким чином в мові особливо поєднано, особливо взаємодіє колективне й індивідуальне. Колективне виявлене як внутрішня форма мови (Х. Штейнталь), як особливий набір мовних категорій відображеної дійсності; воно представлене й внутрішньою формою слова як символічний образ предмета, але образ, який інтерпретований індивідуально. Через це мовець у монологі, постаючи то як мовець, то як слухач, сприймає власне мовлення щоразу інакше; як діалог є способом зрозуміти іншого, так монолог є способом зрозуміти себе (див.: [Барчук, 2017]).

Прикладом різниці в категоризації світу в мовах однієї сім’ї (індоєвропейської) може бути граматична категорія виду, що виявлена як бінарна опозиція доконаності та недоконаності дієслова. Так, німецька мова не має цієї категорії в структурі дієслова; ця категорія характерна для слов’янських мов. Настійливі намагання знайти подібне граматичне значення в германських мовах привели русистику, а за нею й україністику, до змішування аспектуальності як видової категорії та акціональності – категорії зі сфери темпоральності (див.: [Барчук, 2011]). Але нашу увагу привертає інший аспект: чому значення результату у слов’ян підпало граматикалізації у формі виду? Навіщо українцям конче необхідно в кожному дієслові виражати результат (категорія виду є загальнодієслівною)? Навіть при адаптації іншомовного дієслова на українському ґрунті постійно звужують перелік двовидових граем (наприклад, двовидові дієслова *адаптувати*, *реалізувати*, *коригувати* вказують і на результативну, й на нерезультативну дію, а значення виду виражають контекстно) та перетворюють на одновидові бінарні форми: *коригувати* / *скоригувати*, *реалізувати* / *зреалізувати*.

Вважаємо, що ментально та в системі суспільних чи приватних стосунків для українця реалізація дії, її доконаність, її бажаний чи очікуваний результат є умовно реалістичними, тобто дія може не відбутися чи бути нереалізованою. Вираження результативності через видові форми представляє дію з погляду здійсненості, надає їй облігаторності, в інтенції мовця – комунікативної ваги. Для німця, навпаки, результативність не є актуальною в його світобаченні, оскільки дії, що мають бути здійснені, будуть здійснені, а ті, що не потребують результативного здійснення, будуть здійснювані. Згадаймо давню українську приказку, яка набула в сучасному політичному дискурсі нових конотацій: *Головне пообіцяти* (усічена друга частина: *можна й не виконувати*) або *Обіця-*

ного три роки ждуть. Традиційна українська проблема світосприйняття – неовов’язковість, аморфність світу, нетривкість життя на межі, а соціально – проблема дотримання домовленостей – ще з доісторичних часів породила видове протиставлення дієслів. Категорія виду має ментально-психологічно компенсаторну функцію – наблизити, потенційно підвищити можливу результативність бажаної чи очікуваної дії через вказівку на її результат. Звернімо увагу: теперішня результативна дія для українця неможлива: *роблю* (теп. час недок. виду), *зроблю* (теп. доконаний, але за граматичним значенням майбутній). Отже, ірреальна майбутня дія, яка невідомо чи здійсниться, має вказівку на результат, навіть більше, саме результативність теперішньої дії перетворює її у сприйнятті українця на майбутню.

О. Потебня як приклад внутрішньої форми слова наводить лексему *підсніжник* – квітка, що проростає з-під снігу. Це символічний образ рослини. У діалектах підсніжники називають *мартівки* (квітка, що проростає в березні), *первоцвіт* (квітка, що зацвітає першою). Варіантність лексичного позначення рослини формує особливу, властиву певній назві образність. Водночас для носія мови незалежно від локальної чи літературної назви власний досвід формує асоціацію, наприклад, із весною, що може бути виражена дескрипцією *та, що приносить весну*. Первинна внутрішня форма губиться на тлі власного чуттєвого досвіду мовної особистості, що не перешкоджає порозумінню носіїв мови під час комунікації при вживанні будь-якої із вказаних лексем.

За О. Потебнею, втрата образу внутрішньої форми слова відкриває йому перспективи набуття нових значень: якщо слово *столиця* слабко асоційоване для сучасника зі словом *стіл*, а слово *стіл* зі словом *стелити*, то *столиця* ніяк для нас не пов’язана зі словом *постіль*, хоч обидва є однокореневими.

Чуттєвий досвід змінюється, але має національно маркований компонент: для тих, хто називав предмет *склом*, він був текучий (*скло* від *стекти*), а тварину *білкою*, бо вона була біла (за плямкою на грудях, визначальною, очевидно, для мисливця). Чуттєвий досвід різний у різних народів: *білка* в українців названа за візуальною зовнішньою ознакою – виглядом, для, наприклад, поляків і чехів – за візуальною зовнішньою ознакою – особливістю пересування, спритністю (*wiewiórka*, *wewerka*), для англійців за слуховою (аудіо) зовнішньою ознакою – криком (*squirrel*).

Зайве, очевидно, наголошувати, що внутрішня форма слова несе відбиток національного світобачення, розуміння традицій і культури народу. Наприклад, етнографічна ознака давнього українського застілля – бутля із молочно-білою рідиною, заткана кукурудзяним качаном, очевидно, позначає алкогольний напій (горілку), – що постійно використовується в сучасних мюзиклах, накинуто завдяки “новітньому” досвіду та зумовлена тим, що автори цих постановок (сценаристи й режисе-

ри) не знають української автентики та є ментально і в побуті російськомовними, є фальшивою, як тепер часто кажуть, фейковою. Для українця слово *горілка* означає рідину, що горить, а вона для цього має бути міцною (значно більш, ніж 40 градусів) та чистою (очевидно, якісної перегонки). Це не рідина, подібна на воду (пор. рос. *водка* чи пол. *wódka*). Згадаймо для прикладу українську традиційну культуру застілля та назви алкогольних напоїв, представлені в “Енеїді” І. Котляревського.

Такі ознаки не властиві українському побуту. Пор.: слово *вершки* визначає спосіб отримання продукту – акуратне збирання, щоб не зачепити молока, для найякісніших вершків; слово ж *зливки* (те, що зливають) означає відходи, помий; натомість у російській мові слово *сливки*, що теж визначає спосіб отримання продукту, перекладаємо *вершки*. Або дієслово знайти, тотожне за словотвірною моделлю із польським відповідником *znaleźć* (з-на-йти; z-na-leźć), визначає що українці, шукаючи, ходять, а поляки, лазять. Навіть спільнослов’янські слова часто отримують трансформацію на ґрунті законів національної мови. Зокрема українська бджола дзижчить дзвінко, російська глухо (*плела*), польська з шипінням (*pszczoła*); в англійців гудіння бджоли тонке (*bee*).

Вчення О. Потебні про символічний спосіб співвіднесення мовного знака із предметом та внутрішню форму слова показує антропоцентричну та етноцентричну природу мови. Воно виявлене як макросвіт народу та мікросвіт носія національної мови. Термінологічне уточнення *національної* мови необхідне з огляду на побутування в новітні часи універсальних мов: латина, англійська. Слово творить світогляд, оскільки визначає формування уявлення, судження та поняття (див.: [Потебня, с. 101-113]). Сучасна людина та її сприйняття світу визначені її мовленевою діяльністю: “Із ясністю думки, що характеризує поняття, пов’язана й інша його властивість, а саме та, що тільки поняття (а водночас і слово як необхідна його умова) вносить ідею законності, необхідності, порядку в той світ, яким людина оточує себе і який їй належить сприймати як дійсний” [Потебня, с. 113].

Природа мови, за О. Потебнею, зумовлює для людини (для *homo loquens*) шлях науки (структурна здатність мови) та шлях мистецтва (образна сутність мови). Якщо в сучасному світі наука універсальна, то мистецтво, зокрема автентичне, визначене національною культурою. Через це матеріалом опису лінгвокультурологічних та етнолінгвістичних одиниць є насамперед фольклор, та національно маркована література (маємо на увазі, що, наприклад, жанр наукової фантастики зазвичай не нестиме етнолінгвістичної інформації).

О. Потебня творчо розвинув здобутки німецької лінгвістично-філософської думки, зокрема вчення В. Гумбольдта та Х. Штейнталя. Згодом домінування у світовій науці і культурі індоєвропейських народів та універсальна, на думку багатьох вчених, починаючи від Аристотеля, категоризація світу, відбита мовними категоріями, знизилася інтерес

до етнолінгвістичної проблематики. Її відновили американські лінгвісти Б. Уорф та Е. Сепір, які досліджували мови індіанців. Інтерес до культурного аспекту мовленнєвої діяльності та етнолінгвістики зумовила також тенденція уніфікації світу, визначена розвитком технологічної цивілізації. Вони виявили, що універсальна категоризація світу є оманою, а внутрішні форми мов можуть бути не співмірними. Ключова праця Е. Сепіра «Мова. Вступ до вивчення мовлення» актуалізує етнолінгвістичний та культурологічний аспекти мови. Один із параграфів (10) названо «Мова, раса і культура». Тезово можна виокремити такі концептуальні положення праці Е. Сепіра: Мова – культурологічна сутність: це символічна система, що здатна позначати будь-які об'єкти і передавати будь-які значення; зміст будь-якої культури може бути переданий за допомогою мови; новий культурний досвід сприяє розширенню ресурсів мови. Мова для вченого – психологічна діяльність, визначена домінуванням мовного образу над чуттєвим: межу між об'єктивною реальністю і мовним символізмом провести важко навіть сучаснику, у давніх народів фізична відповідність між предметом і назвою була основою магічних заклинань; весь людський досвід пронизаний вербалізмом; мова найбільш жива система знаків. Соціальне середовище відображене мовою. Культура виявлена в тезаурусі мови. Вплив соціального середовища на мову і навпаки при формуванні культури етносу є взаємний (див.: [Sepir]).

Б. Ворф присвятив дослідження не тільки психолінгвістичній та когнітивній парадигмам мови, а й визначив специфіку етнокультурного світобачення носіїв реліктових мов, до якої належить мова індіанців хопі (див.: [Whorf]).

Іншою визначальною одиницею лінгвокультурології вважають концепт. Правда, концепт позиціонують перш за все як одиницю когнітивної лінгвістики. Бажання сформувати термінологічно-категорійну систему нового напрямку мовознавства спричинило пошук особливого виду одиниць, що перебувають поза чи над мовою. Так, концепт обґрунтовують як особливу ментальну надмовну одиницю, що формує концептосферу чи концептуальну картину світу, яка існує поряд із мовною картиною світу; обидві є самостійними й автономними (див., напр., [Постовалова, с. 35-36]). Такий підхід ставить проблему розмежування вказаних картин світу та, очевидно, концепту як мовної та немовної одиниці. У межах лінгвістичної парадигми завдання нерозв'язне. Навіть філософський підхід наштовхується на труднощі розмежування мовного та немовного у концепті: “серцевиною концептуальної моделі світу є інформація, представлена у поняттях, головним же у мовній моделі світу є знання, закріплене за словами і словосполученнями” [Брутян, с. 109]. Постає слушне запитання: чи може бути представлене знання поза поняттями? Поняття є обов'язковою і необхідною умовою становлення і функціонування слова, яке еволюціонує через уявлення та судження до

поняття (О. Потебня). Йдучи далі за О. Потебнею визначаємо, що мовний знак-слово, не отримавши статусу поняття, функціонувати повноцінно не може. Когнітивна лінгвістика все ж лінгвістична наука, а її одиниці визначені законами мови та не можуть перебувати над нею. Теза про первинність концептуальної картини світу порівняно з мовною [Венжинович, с. 8] заперечує когнітивний зміст концепту як вищої поняттєвої форми, яка не може бути досягнута поза мовною пізнавальною діяльністю та знімає саме поняття концепту, сенс його категоризації. (Пам'ятаємо, що категорійні поняття будь-якої сфери знань є цілковитими абстракціями та постають як інструмент наукової пізнавальної діяльності). Сенс визначення в когнітивній лінгвістиці концептуальної картини світу поряд із мовною з'являється лише за умови, що мовна картина більш універсальна та первинна, а концептуальна вичленувана із неї як вищий рівень поняттєвого узагальнення сформованих через мовну діяльність знань. З іншого боку, констатуємо, що концептуальний аналіз здійснюємо на матеріалі тексту чи будь-якої мовленнєвої форми. Поза цими виявами ідентифікувати концепт неможливо.

Як етнологічна одиниця концепт є носієм світоглядних, традиційно-обрядових, аксіологічних та житейських знань. Часто у характеристиці культурологічних одиниць шукають тільки сакральну та ментально-духовну семантику. Водночас будь-яка одиниця мови, що узагальнює культурний досвід, постає на різних рівнях людської свідомості. Високодуховні концепти мають визначальну вагу, але часто доміnantними є концепти аксіологічної та житейської сфер, оскільки визначають культурний простір індивіда повсякчас, щоденно.

Завжди існує проблема диференціації концепту і символу, актуальна вона й з огляду на те, що обидві одиниці часто представлені тими самими лексемами, наприклад, *сонце, козак, душа* і под. Не вдаючись до аналізу численних дефініцій цих одиниць, зауважимо, що вони мають різну семантико-функціональну орієнтацію та належать дещо відмінним сферам репрезентації. Символ – ключовий у визначеній сфері відображення світу (наприклад, сакральній чи профанній) образ-поняття, що формує світогляд, світосприйняття та ціннісні пріоритети носія мови. Концепт – узагальнене через пізнавальний досвід поняття визначеної картини світу; на відміну від символу концептом може бути будь-яке поняття. Символ репрезентує усю мову; концепт представлений текстом (дискурсом); отже, перший завжди всезагальний, другий може бути як загальним, так і фрагментарним (наприклад, концепти художнього твору чи всього творчого доробку автора).

Важливим елементом культурологічної сфери національної мови є міфологема. Міфологеми традиційно вважають дохристиянськими (язичницькими) етнокультурними одиницями: “із плином часу і утвердженням християнського вчення безпосереднє сприйняття міфології поступилося іншим формам усвідомлення” [Кононенко, с. 64]. Логічно при-

пустити, що із прийняттям християнства міфологема як компонент етносвідомості зникає. Але якщо зважити, що міфи – це легенди про життя і діяння богів та героїв, а міфологія – сукупність усіх національних міфів, що відображає природу і суспільство, то очевидно, що міфологеми як складники міфу, що представляють сюжет чи образ, існують і сьогодні. Варто теж пам'ятати, що міфологічна форма – один із виявів свідомості, тож повинна бути властива свідомості на будь-якому етапі розвитку суспільства. Навіть сучасні об'єктивні знання про світ можуть міфологізуватись; ознака людського розуму – віра в чудо та його очікування. Дійсні факти можуть стати джерелом міфотворчості. Наприклад, локальні (обмежені соціальним середовищем) міфологеми *про чудесне зцілення, про чудодійні ліки, про магічного знахаря* та под. побутують і є невіддільним компонентом картини світу українців. До того ж такі міфологеми не можуть бути оцінені як істина чи хиба, вони дійсні, оскільки є елементом свідомості та визначають культурно-поведінкові риси носіїв. Отже, сучасні міфологеми мають зміщену тематику в бік чудесного у житті та світобудові.

Уявлення про світ змінені фактами: для освіченого сучасника земля стала малою порошиною в безмежному всесвіті. Але, наприклад, спостерігаємо міфологізацію наукового припущення (теорії, факту) з галузі астрофізики про Великий вибух. Частина знань про світ та його визначальні події (для світу спільноти і для мікросвіту людини) неминує має міфологічну форму. Національний культурний компонент міфологем знаходимо у фольклорі: *зраджене і прощене братерство* (казка «Котигорошко») (пор. біблійну історію про Йосипа і його братів), *переродження богатиря* (сюжет про дурня, що став царем чи героєм), *зачарована царівна* (наприклад, казка «Царівна-жаба») і под., а також в особливих міфологічних істотах.

Усі перелічені культурологічні одиниці творять високу духовну сферу свідомості і культури. Невиправдано упускали в етнолінгвістичних студіях сферу житейського. Як в історії культуру вивчаємо за творами мистецького рівня (архітектура, живопис, скульптура і под.), а також ужиткових речей (посуд, вбрання, знаряддя праці і под.), так у лінгвокультурології маємо розглядати одиниці житейської сфери, значення якої у формуванні картини світу дедалі зростає; це ознака сучасної цивілізації, зокрема інформаційного суспільства. Особливо актуальними є питання збереження національної ідентичності в умовах космополітизму та домінування загальнокультурних орієнтирів матеріально-прагматичного світогляду.

Українство зіткнулося з новим викликом. В умовах тотальних, зокрема законодавчих, заборон в царській Росії впродовж століть українська мова і культура витривали завдяки незнищенній основі – українському селу. Його культурний рівень, що мав тяглість з часів козацької державності, компенсував у культурній сфері навіть відсутність націо-

нальної еліти як серед шляхти, так і серед вищого духовенства. Сьогодні ця основа похитнулася. Сучасні дослідження з етнолінгвістики та лінгвокультурології присвячені тому, що було, тобто історії. Сучасне інше. Який відсоток сучасної молоді є носієм етнокультурних знань? Якій частині українських дітей прочитано з наймолодшого віку українські казки, легенди, прислів'я та приказки, які народні пісні знають українські дошкільнята і школярі? Які ціннісні орієнтири і хто формує у сучасної молоді, які ідеали сповідують і кого наслідують юні українці?

Загальнокультурна сфера, зокрема поведінкова та житейська, представлена *мемами* – світоглядно-ціннісними знаннями та постулатами. У поняття *мем* вкладають різне значення. В Інтернет мережі це загальновідомі образи чи сюжети, часто під мемом розуміють загальний стереотип, найчастіше хибний чи маніпулятивний. Термін і поняття ввів Річард Давкінс у праці «Ген самоті» («Selfish Gene», 1986). Слово *мем* змодельоване за зразком терміна ген у генетиці: це скорочений варіант давньогрецького слова *μίμημα*, що означає імітована річ (від імітувати, наслідувати). Поняття введене для пояснення того, як у соціумі поширюються ідеї і культурні постулати: сфера культури потребує „назви нового реплікатора, що позначає ідеї чи елементи культурної взаємодії чи елементи культурної імітації” [Dawkins, с. 192]. “Прикладами мемів є мелодії, ідеї, вислови, моделі вбрання, способи виготовлення посуду чи будівництва арок” [там само]. У лінгвокультурології цей термін означає ідею, фразу (вербальну формулу), що виявляє культурний стереотип, стереотип поведінки, який поширюється від людини до людини в межах культурного середовища, яким може бути етнічна чи глобальна спільнота. Таким чином мем – це культурний ген, тобто носій культурної інформації, яка ідентифікує особистість з погляду соціального світогляду та поведінки. Ці одиниці відіграють ключову роль у формуванні світогляду і культури носіїв мови та можуть мати конструктивний чи деструктивний вплив на соціальне середовище та ціннісні орієнтири.

Наприклад, українська культурна традиція возвеличує кохання, вірність та відданість у стосунках (народна пісня «За городом качки пливають», п'єса «Наталка-Полтавка» І. Котляревського). Загальновідомими є слова з пісні, виконаної у мюзиклі «Джентльмени надають перевагу блондинкам» Мерилін Монро, – “найкращі друзі дівчат – діаманти”. І хоч сама Монро найважливішими речами в житті вважала кохання і роботу, ця фраза стала універсальним мемом: у сучасному суспільстві матеріальне часто домінує над духовним, зокрема в інтимних стосунках. Так універсальний мем, утверджений та популяризований масовою культурою, зокрема переспівом теми гуртом «Віа-гра», став серед частини української молоді поведінковим стереотипом.

До суспільно деструктивних мемів, типових для української ментальності, можемо віднести такий: *визнання помилки – слабкість*. Цей культурний ген пронизує всю суспільну структуру – від політики до по-

буту, перешкоджає формуванню громадянського суспільства та продуктивного розвитку як на макро-, так і на макрорівні. Наприклад, поширені й типові в Євросоюзі протоколи про фіксацію дорожньо-транспортної пригоди (т. зв. європротоколи) в Україні використовують рідко. Причина – небажання визнати факт однією зі сторін. Автомобільний рух зупиняється, суспільство зазнає величезних моральних та матеріальних збитків, тисячі машин стоять і чекають, доки поліція оформить пригоду вартістю в кілька тисяч гривень. Типова ситуація, наприклад, при виїзді із Києва.

Водночас у більшості українців домінуючим є переконання, що *справжню цінність має здобуте працею*; це конструктивний мем, який є виявом споконвічної, навіть дохристиянської чесноти українців, коли у наших предків не було на дверях замків. В основі вказаних мемів лежить семантична структура фрази, зокрема домінуючих компонентів – концепту *праця*, поняття *цінність* (*ціна*); стереотип самості закладений у таких імплікованих семантичних елементах концептуальних понять *визнання*, *помилка*, *слабкість*, як меншовартість, приниження, залежність, зневага. Ці елементи у вказаному мемі є актуальними для українця. Для, наприклад, англійця вони в семантичній структурі вказаних понять неактуальні: лорд Бейтс, міністр міжнародного розвитку британського уряду, подав у відставку та публічно вибачився через запізнення на дебати: “Мені дуже соромно, що я не перебуваю на своєму місці, і тому я вирішив написати заяву про негайне звільнення з посади”, заявив він (інформація доступна на будь-якому новинному сайті). І хоч відставку через бездоганну репутацію урядовця не прийняли, факт є промовистим.

Сьогодні наукове опрацювання ключових етнокультурних одиниць, зокрема мемів, суспільна увага до стереотипів поведінки та ціннісних орієнтирів українців є справою виняткової ваги, напрямком пошуку національної ідеї та ідентичності в сучасному полівекторному інформаційному світі (пор.: журналістка О. Бацман на одному із телеканалів під час інтерв'ю із гостем заявила, що національною ідеєю українців може бути холодильник!). Це допоможе подолати розрив між сакральним і профанним у ментальності українця, забезпечити гармонійне формування української мовної особистості та актуалізувати конструктивні гени його етнокультурної самості.

Література

1. Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. Монографія / В. Барчук. – Івано-Франківськ: Сімик, 2011. – 416 с.
2. Барчук В. Монолог у новелах Василя Стефаника: образно-стилістичний та структурний аспекти / В. Барчук // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. – Івано-Франківськ, 2017. – Вип. 3 (39). – С. 11-19.

3. Брутян Г.А. Язык и картина мира / Г.А. Брутян // Философские науки. – 1973. – № 1. – С. 109-113.
4. Венжинович Н. Концептуальна й мовна картина світу як похідні етнічних менталітетів / Н. Венжинович // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 14. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – С. 8-13.
5. Воробьев В.В. Лингвокультурология / В.В. Воробьев. – М.: Изд-во РУДН, 2008. – 340 с.
6. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
7. Кононенко В. Українська лінгвокультурологія / В. Кононенко. – К.: Вища школа, 2008. – 327с.
8. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. / В.В. Німчук. – К., 1985. – 223 с.
9. Павловский А.П. Грамматика малороссийскогон наречия [Електронний ресурс] / А.П.Павловский. – СПб, 1818. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm#obsche>.
10. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека / В.И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 8-69.
11. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. – К.: Синто, 1993. – 191 с.
12. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – 750 с.
13. Dawkins R. The Selfish gene / R. Dawkins.– 30 anniversary edition. – Oxford University Press, New York, 2006. – 385 p.
14. Palmer Gary B. Toward a Theory of Cultural Linguistics / Gary B. Palmer. – Texas: Texas University Press, 1996. – 348 p.
15. Sapir E. Language. Introduction to the Study of Speech [Електронний ресурс]/ Edward Sapir. – New York, Harcourt, Brace, 1921. – Режим доступу: <http://www.ugr.es/~fmanjon/Sapir,%20Edward%20-%20Language>
16. Whorf B.L. Language, Thought, and Reality. Selected writings of Benjamin Lee Whorf / B.L. Whorf. – Technology Press of Massachusetts Institute of Technology. – 278 p.

Стаття надійшла до редакційної колегії 02.11.2017 р.

*Рекомендовано до друку д.ф.н., професором,
академіком АПН України Кононенком В. І.*

CULTURAL ASPECT OF ETHNOLINGUISTICS

V. M. Barchuk

Vasyl Stefanyk National Precarpathian University;

Chair of Ukrainian Language;

76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenko Str., 57; ph. +380 (342) 59-60-08

The article the correlation of cultural linguistics and ethnolinguistics is established, the cultural meanings of the ethnic language units are outstanding as well. The theoretical research bases of the cultural language features of ethnos is defined, and roles of mythological unit, symbol, concept, meme in the process of formation of the lingual personality are characterized.

Key words: *ethnolinguistics, cultural linguistics, mythological unit, symbol, concept, meme, lingual personality.*